

הרב שמעון קליין

פרשת מסעי

ונס שמה רוצח

מה בין שתי פרשיות?

ט"ז-כ"א - משפטו של מכה נפש במזיד: "ואם בקלי ברזל הכהו וימת רצח הוא מות יומת הרצח... מות יומת המכה רצח הוא גאל הדם ימית את הרצח בפגעו בו".

כ"ב-כ"ט - משפטו של מכה נפש בשגגה: "ואם בפתע בלא איבה הדפו... והיו אלה לכם לחקת משפט לדרכיכם בכל מושבתיכם".

ל'-ל"ד - איסור להקל בעונש הרוצח במזיד או בשוגג: "ולא תקחו כפר לנפש רצח אשר הוא רשע למות כי מות יומת: ולא תקחו כפר לנוס אל עיר מקלטו לשוב לשבת בארץ עד מות הפה... ולא תחניפו את הארץ...".

ככלל - נושא הפרשייה הוא - 'משפט שפיכות הדמים'. הפרשייה מדברת על רוצח - במזיד או בשוגג, ועל גואל הדם הפוגע בו. במזיד - כ'מוציא לפועל' את גזר דינו להריגה, בשוגג - כמי שגורם לו להידחות מן הארץ ולנוס אל עיר המקלט. כך לאורך הפרשייה כולה. והנה, ביחידה האחרונה (ל'-ל"ד) מציבה הפרשייה שלושה תמרימים ביחס למשפטו של רוצח (בשוגג או במזיד) - לבלי הקל בדינו. שלושת התמרימים מעמידים שלוש תשתיות ערכיות שונות למשפטו של הרוצח.

ייקוב הדין את ההר

תמרור ראשון: "ולא תקחו כפר לנפש רצח אשר הוא רשע למות כי מות יומת: ולא תקחו כפר לנוס אל עיר מקלטו לשוב לשבת בארץ עד מות הפה" (ל'-ל"ב) - המרת עונשו של 'רשע למות', או של מי שנגזר עליו לנוס אל עיר מקלטו, פוגעת בערך המשפט המושתת על העיקרון המוסרי הבסיסי - 'מידה כנגד מידה'².

תמרור שני: "ולא תחניפו את הארץ אשר אתם בה כי הדם הוא יחניף את הארץ ולא יכפר לדם אשר שפך בה כי אם בדם שפך" (ל"ג). הארץ אינה סובלת חנופה. 'ארץ חנפה' - היא ארץ שפיה וליבה אינם שווים, שאינה מבטאת את ש'בליבה'. משמעות הציווי: 'אל תאפשרו לרוצחים ששפכו דם להתהלך חופשיים בארץ, ובכך תגרמו לה להיות

"וידבר ה' אל משה לאמר: דבר אל בני ישראל ואמרת אליהם כי אתם עברים את הירדן ארצה כנען: והקרייתם לכם ערים ערי מקלט תהיינה לכם ונס שמה רצח מכה נפש בשגגה: והיו לכם הערים למקלט מגאל ולא ימות הרצח עד עמדו לפני העדה למשפט: והערים אשר תתנו שש ערי מקלט תהיינה לכם" (במדבר ל"ה, ט'-ג).

בפרשתנו, מצווה א-להים את משה להקרות ערי מקלט - "ונס שמה רצח מכה נפש בשגגה". הוראה זו חוזרת על עצמה בנאום משה בספר דברים, ערב הכניסה לארץ, אלא ששם מופעה הוא אחר. השוני מתבטא בהלכות, ולא פחות מכך - בעולם הרוח, בתפישת העולם¹.

עיון זה יתמקד ביחס בין שתי הפרשיות. נבקש להבין מהו הערך אליו מחויבת כל אחת מהן. ההבנה תשמש כחלון הצצה אל עבר תופעה מקראית נפוצה, במהלכה הלכה או פרשייה חוזרות על עצמן יותר מפעם אחת. עיונו הראשון יתמקד בספר במדבר.

משפט שפיכות הדמים

כך נראה מבנה הפרשייה בפרק לה:

ט'-ט"ו - ציווי לעצם קיומן של ערי מקלט: "והקרייתם לכם ערי מקלט... ולא ימות הרצח עד עמדו לפני העדה למשפט... לבני ישראל ולגר ולתושב בתוכם תהיינה שש הערים האלה למקלט לנוס שמה כל מכה נפש בשגגה".

¹ מעט מן הפערים: בספר במדבר החיוב להקרות ערים הוא מיד עם מעבר הירדן: "כי אתם עברים את הירדן ארצה כנען" (שם ל"ה, י'). בספר דברים החיוב הוא מאוחר, לאחר ירושה ולאחר ישיבה: "כי יכרית ה' אלהיך את הגוים אשר ה' אלהיך נתן לך את ארצם וירשתם וישבת בצריהם ובבתיהם: שלוש ערים תבדיל לך" (דברים י"ט, א'-ב'). הורג בשוגג בספר במדבר הודף או משליך דבר על חברו בלא כוונה להורגו (במדבר ל"ה, כ"ב-ג), בניגוד לו, ההורג בשוגג בספר דברים הוא אדם שבעת עבודתו בעץ, נשל ממנו הברזל (דברים י"ט, ד'-ה) - סוג של אונס, במונחים של ספר במדבר. גם המושג 'עיר מקלט' הוא 'פרי גידוליו' של ספר במדבר (נזכר בו עשר פעמים), והוא אינו קיים אף לא פעם אחת בספר דברים.

² עיקרון זה משוקע בצמד המילים 'רשע למות'. רוצח זה הוא רשע, והעונש המגיע לו הוא 'למות'. ביטוי נוסף נמצא בפסוק הקודם: "כל מכה נפש לפי עדים ירצח את הרצח" - ה'רוצח' 'נרצח' - מידה כנגד מידה (בדומה לכך קודם לכן בפסוק כ"ז).

עד כאן התייחסות לפרשייה בספר במדבר. כעת נעבור אל הפרשייה בספר דברים.

אחריות הריבון

"כִּי יִכְרִית ה' אֶל-לִהְיֶה אֶת הַגּוֹיִם אֲשֶׁר ה' אֶל-לִהְיֶה נָתַן לָךְ אֶת אֶרֶץ וִירְשָׁתָם וְיִשְׁבְּתָם בְּעָרֵיהֶם וּבְבִתְיֵיהֶם: שְׁלוֹשׁ עָרִים תִּבְדִּיל לָךְ בְּתוֹךְ אֶרֶץ אֲשֶׁר ה' אֶל-לִהְיֶה נָתַן לָךְ לְרִשְׁתָּהּ: תִּכְיֶן לָךְ הַדֶּרֶךְ וְשַׁלְשֶׁת אֶת גְּבוּל אֶרֶץ אֲשֶׁר יִנְחִילְךָ ה' אֶל-לִהְיֶה וְהָיָה לְנוֹס שָׁמָּה כָּל רֹצֵחַ: וְזֶה דְּבַר הָרֹצֵחַ אֲשֶׁר יָנוֹס שָׁמָּה וְחִי אֲשֶׁר יִכָּה אֶת רַעְיוֹ בְּבִלִי דַעַת וְהוּא לֹא שָׂנֵא לוֹ מִתְּמַל שְׁלֹשׁ: וְאֲשֶׁר יָבֵא אֶת רַעְיוֹ בְּיַעַר לְחֹטֵט עֲצִים וְנִדְחָה יָדוֹ בְּגִרְזָן לְכַרֵּת הָעֵץ וְנָשַׁל הַבֶּרֶזֶל מִן הָעֵץ וּמָצָא אֶת רַעְיוֹ וְמָת הוּא יָנוֹס אֶל אַחַת הָעָרִים הָאֵלֶּה וְחִי: כִּי יִרְדֹּף גֹּאֵל הַדָּם אַחֲרֵי הָרֹצֵחַ כִּי יִחַם לָבָבוֹ וְהִשְׁיגוֹ כִּי יִרְבֶּה הַדֶּרֶךְ וְהִכְהוֹ נָפֶשׁ וְלֹא אֵין מִשְׁפָּט מֹת כִּי לֹא שָׂנֵא הוּא לוֹ מִתְּמַל שְׁלֹשׁ: עַל כֵּן אֲנִכִּי מִצְוָה לֵאמֹר שְׁלֹשׁ עָרִים תִּבְדִּיל לָךְ" (דברים י"ט, א'-ז').

בפרשייה זו מתואר העם בלשון יחיד, כקולקטיב. ("א-לִהְיֶה... נָתַן לָךְ... וִירְשָׁתָם וְיִשְׁבְּתָם... תִּבְדִּיל לָךְ בְּתוֹךְ אֶרֶץ"). שיוך זה אינו מובן מאליו, והוא קשור לבשילות שהעם נתון בה, בתפקודו כעם וכישות⁴. מעניין הוא המיקוד בנתינת הארץ⁵, תוך התייחסות למצב קודם בו הארץ היא ארצם של הגויים, והערים והבתים הם 'עריהם' ו'בתיהם'⁶. טיב החובה: להבדיל שלוש ערים, ובנוסף - להכין את הדרך ולשלש את גבול הארץ - לבלי היוותר מקום מרוחק מידי, באופן שיקשה על מנוסת הרוצח⁷.

4 לדוגמה בשילות זו אינה קיימת בספר ויקרא, בו הוא יתואר שוב ושוב בלשון רבים, לא בלשון יחיד.

5 רמב"ן: "ללמד שלא נתחייבו בה אלא לאחר ירושה ושיבה".
6 הנתינה מתוארת תחילה בלשון הווה, כמי שעדיין לא הושלמה: "אֲשֶׁר ה' אֶל-לִהְיֶה נָתַן לָךְ אֶת אֶרֶץ". הארץ בשלב זה היא עדיין 'ארצם', הערים והבתים - הם 'עריהם' ו'בתיהם'. בפסוק שני התיאור ממשיך להיות בלשון הווה, אבל הארץ כבר מוגדרת כ'ארצך' - "בְּתוֹךְ אֶרֶץ אֲשֶׁר ה' אֶל-לִהְיֶה נָתַן לָךְ לְרִשְׁתָּהּ" (פס' ב'). בהמשך תתואר הבשלה של הנתינה - בלשון עבר, אליה מצורף ו'ו' ההיפוך: "וְאִם יִרְחִיב ה' אֶל-לִהְיֶה אֶת גְּבֻלְךָ כְּאֲשֶׁר נִשְׁבַּע לְאַבְרָהָם וְנָתַן לָךְ אֶת כָּל הָאָרֶץ אֲשֶׁר דִּבֶּר לְתַת לְאַבְרָהָם" (פס' ח').

7 ביחס לכל אלו ההוראה שונה בספר במדבר. הניסוח בו הוא בלשון רבים, הנושא הוא מעבר הירדן, לא שאלת הריבונות שאינה מהווה נושא, וגם ההוראה להכין דרך ולשלש אינה קיימת בו.

חנפה³. תיאורה - "הָאָרֶץ אֲשֶׁר אַתֶּם בָּהּ" - לא 'ארץ כנען' בזהותה העצמית, מניח את האצבע על העם אשר בה. כמו אומר - אל תחניפו את הארץ הנושאת אתכם, שהרי את עצמכם אתם מחניפים, במרחב בו אתם נתונים. "כִּי הָדָם הוּא יְחִנִּיף אֶת הָאָרֶץ" - בהעדר משפט לרוצח - שופך הדם. ועדיין ישאל השואל - שמא ייתכן מצב חריג בו יוקל דינו של רוצח? כתשובה מצביע הכתוב על משוואה - "לָאָרֶץ לֹא יִכְפֹּר לָדָם אֲשֶׁר שָׁפַךְ בָּהּ כִּי אִם בְּדָם שָׁפַכְהָ". חנופה לארץ מציבה אותה בעמדת חטא, שהרי כל זמן שרוצח מתהלך בה בחופשיות, לא יכופר לה - 'כִּי אִם בְּדָם שָׁפַכְהָ'. מעבר לעיקרון המוסרי הראשון - 'מידה כנגד מידה', מתוארת כאן הארץ כמי שעשויה לומר את דברה. חוק מוסרי משוקע במי שמעמידה את מערכת החיים שלכם, והיא אינה יכולה לזייף בתפקידה.

תמרור שלישי: "וְלֹא תִטְמֵא אֶת הָאָרֶץ אֲשֶׁר אַתֶּם יֹשְׁבִים בָּהּ אֲשֶׁר אֲנִי שֹׁכֵן בְּתוֹכָהּ כִּי אֲנִי ה' שֹׁכֵן בְּתוֹךְ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל (ל"ד) - בפסוק זה מתוארת שרשרת סיבתית: רוצח המתהלך חופשי בארץ מטמא אותה, פוגע בממד המקודש שבה. הארץ עליה מדובר - "הָאָרֶץ אֲשֶׁר אַתֶּם יֹשְׁבִים בָּהּ" לא בעצמותה, כי אם בהקשר לישיבתכם בה. הטומאה לא נעצרת בה, והיא מעפילה למעלה - "אֲשֶׁר אֲנִי שֹׁכֵן בְּתוֹכָהּ" - ה' שוכן בתוכה, והטומאה היא במקומו של השוכן. מעניין הוא החיתום - "כִּי אֲנִי ה' שֹׁכֵן בְּתוֹךְ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל" - הנוטש את ההתייחסות לא-להים כשלעצמו, ומתמקד בנוכחותו כשוכן בתוך בני ישראל. התמקמות זו מכוונת אל הציר המרכזי המברח את ספר במדבר - 'ארגון מחנה ישראל' - פיזית ורוחנית, באופן שיאפשר את בואו של השוכן אל תוך המחנה. בתחילת הספר היה הדבר בדמות האש והענן השוכנים בתוך המחנה, ואילו כעת מופעו הוא בהפשטה - צו מוסרי אל בני ישראל, שלא לזייף במשפט הרוצח, תוך מחויבות לקדושת הארץ ולנוכחות השוכן בתוך בני ישראל. שני המעגלים - ארץ וא-להים חוזרים לבסוף אל העם ומעמידים מצפן פנימי-מוסרי של מי שנושאים את שמו ואת נוכחותו בארץ.

מעין סיכום: שלושה יסודות עומדים בבסיס התביעה במשפט הרוצחים: מידה כנגד מידה; חנופה כלפי הארץ התובעת את הדם שנשפך בה; ומעל לשני אלו - טומאה לארץ שא-להים שוכן בה, כמרחב חיים מקודש המעמיד צו מוסרי לעם היושב בו ונושא את שמו של א-להים בחייו.

3 ובמדבר: "וְלֹא תִחְנִיפוּ אֶת הָאָרֶץ, הִיא זֹאת הָאֶרֶץ לְחִנְיָהּ. דָּא וְלֹא תִחְנִיפוּ אֶת הָאָרֶץ אֶל תִּגְרְמוּ לָאָרֶץ שֶׁתִּהְיֶה מִחֲנַפְתָּ לָכֶם" (ספרי במדבר, פיסקא קסא). המדרש מצייר מערכת יחסים של חנופה בין העם לבין הארץ, במצב בו מקילים בעונשו של הרוצח. הפער בין העמדות הוא בשאלה - מי הוא המחניף, העם המקל בעונש הרוצח, או הארץ השותקת על כך.

לערים ולבתים. אך מתבקשת היא השאלה - במה זכותכם לשבת בארץ לא לכם? בערים ובבתי אחרים? התשובה לכך היא שא-להים אמנם נותן לכם הארץ, ומעבירה לריבונותכם, אבל יש לכך הקשר: "תִּכְיֶינָה לָךְ הַדֶּרֶךְ וְשִׁלְשֶׁת אֶת גְּבוּל אֶרֶץ אֲשֶׁר יִנְחִילְךָ ה' אֱלֹהֶיךָ וְהָיָה לְנוֹס שָׁמָּה כָּל רֹצֵחַ" (ג') - הארץ מוגדרת כ'ארץ' בעקבות פועלך המוסרי בה, בהכנה של דרך, שילוש הארץ - המונע את הריגתם של אנשים החפים מפשע. רמה מוסרית גבוהה זו, המעמידה את ערך החיים כערך מקודש, היא הבסיס לקיום שלכם בארץ שהוכרתו ממנה עמים מפניכם. יתירה מכך - עצם ההתייחסות לזכותם של רוצחים בשוגג להגנה ולמשפט צדק, מגלם תפישה של ריבון הרואה את עצמו מחויב לכלל החברה, לא רק לחתך מסוים, גבוה שבה. תפישת ריבונות זו - באחריות שיש לכם שלא ייפגעו אנשים חפים מפשע, היא חלק מהמסר המהווה את זכות הקיום שלכם בארץ - חרף ישיבתם המוקדמת של עמים אחרים בה.

הצעד הנוסף המתואר בפרשייה זו, מתייחס למצב עתידי בו תתווספה שלוש ערים נוספות:

"וְאִם יִרְחִיב ה' אֱלֹהֶיךָ אֶת גְּבוּלְךָ כְּאֲשֶׁר נִשְׁבַּע לְאַבְרָהָם וְנָתַן לָךְ אֶת כָּל הָאָרֶץ אֲשֶׁר דִּבֶּר לָתֵת לְאַבְרָהָם: כִּי תִשָּׁמַר אֶת כָּל הַמִּצְוָה הַזֹּאת לַעֲשֹׂתָהּ אֲשֶׁר אֲנִי מְצַוְךָ הַיּוֹם לְאַהֲבָה אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ וְלִלְכֹת בְּדַרְכָּיו כָּל הַיָּמִים וְיִסְפְּתָה לָךְ עוֹד שְׁלֹשׁ עָרִים עַל הַשָּׁלֹשׁ הָאֵלֶּה" (דברים י"ט, ח'-ט').

במבט ראשון, תוספת הערים מהווה תגובה מתבקשת להרחבת הגבול. הקושי - הפרשייה מתייחסת להיבטים רבים שאינם רלוונטיים לצורך זה: מה העניין באזכור השבועה לאבות? תיאור הנתינה בלשון עבר "וְנָתַן לָךְ אֶת כָּל הָאָרֶץ" בניגוד לניסוח עד כה בלשון הווה (פסוקים א' וב')? מהו העניין בתיאור שמירת כל המצווה הזאת - 'לְאַהֲבָה אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ וְלִלְכֹת בְּדַרְכָּיו'? כל אלו מצביעים על הבשלה של תהליך שבו א-להים נותן לעם את הארץ, שלב אחרי שלב. ככל שהוא מפנה מקום ומעביר לאחריותכם את הארץ, את המתרחש בה, כך תתרחב האחריות שלכם - בהתאם. אחריות רחבה זו היא פועל יוצא של התפתחות והבשלה פיזית ורוחנית יחדיו.

שתי פרשיות הן העוסקות בערים אליהם ינוס רוצח. הראשונה, פרשייתנו - מצווה על ערי מקלט כעל עונשו של הורג בשגגה, כשהחובה להעמידן היא ביטוי לערכו של המשפט⁸. חובה זו מושתתת בשיאה על ערכה הגבוה של הארץ בה יושבים ישראל, וא-להים שוכן בתוכם. השנייה - מתרחשת בספר דברים, במהלכו ניתנת הארץ לעם ההופך להיות ריבון, וא-להים מפנה לו מקום,

"שְׁלוֹשׁ עָרִים תִּבְדִּיל לָךְ" - בעקבות הריבונות על הארץ, מצווה העם להבדיל שלוש ערים. השיוך "תִּבְדִּיל לָךְ" מצביע על מעורבות העם בהבדלה. "בְּתוֹךְ אֶרֶץ אֲשֶׁר ה' אֱלֹהֶיךָ נָתַן לָךְ לְרִשְׁתָּהּ" - שוב חוזר הכתוב ומשייכה אליו - כמי שא-להים נתנה לו לרשתה, כמו אומר - בבסיס, הארץ אינה שלכם. כעת היא ניתנת לכם, עוברת לרשותכם, לריבונותכם - קחו עליה אחריות. טיבה של האחריות: "תִּכְיֶינָה לָךְ הַדֶּרֶךְ וְשִׁלְשֶׁת אֶת גְּבוּל אֶרֶץ אֲשֶׁר יִנְחִילְךָ ה' אֱלֹהֶיךָ וְהָיָה לְנוֹס שָׁמָּה כָּל רֹצֵחַ" - להכין דרך, לשלש את הארץ וליצור מצב של קרבה מכל מקום, המאפשרת לרוצח לנוס אל שלוש הערים⁸. "וְזֶה דְבַר הָרֹצֵחַ אֲשֶׁר יָנוֹס שָׁמָּה וְחִי אֲשֶׁר יָכָה אֶת רֵעֵהוּ בְּבִלִי דַעַת וְהוּא לֹא שָׂנָא לוֹ מִתְמַל שְׁלֹשָׁם... הוּא יָנוֹס אֶל אַחַת הָעָרִים הָאֵלֶּה וְחִי" - כעת מתוארת שגגתו כמי שנטולת שנאה או כוונה לפגוע. על איש חף מפשע זה, מוטל עליך - הריבון להגן: "פֶּן יִרְדֹּף גֵּאֹל הָדָם אַחֲרֵי הָרֹצֵחַ כִּי יַחֵם לָבֹו וְהִשְׁיגוּ כִּי יִרְבֶּה הַדֶּרֶךְ וְהָכָהוּ נֶפֶשׁ וְלֹא אֵין מִשְׁפָּט מֹות כִּי לֹא שָׂנָא הוּא לוֹ מִתְמַל שְׁלֹשָׁם: עַל כֵּן אֲנִי מְצַוְךָ לֵאמֹר שְׁלֹשׁ עָרִים תִּבְדִּיל לָךְ".

שתי עמדות רוחניות

נסכם בנקודות מהו הערך אליו מחויבת כל אחת מן הפרשיות: בספר במדבר הנושא הוא חובת הענישה לרוצח. הנושא בספר דברים הוא - גבולות הענישה, או - הדאגה מפני ענישת יתר. במדבר הערך הוא - חומרת חטא שפיכות הדמים, והחובה המוסרית להעניש את הרוצח. בספר דברים הנושא הוא חומרת חטא שפיכות הדמים המתרחש כתוצאה מנטילת אחריות רופפת שלכם, כעם וכחברה. חובת החלת המשפט בספר במדבר מתקיימת עם מעבר הירדן וההימצאות במרחב. הסיבה - הנושא הוא ערוץ הענישה המתאפשר עם הכניסה לארץ. החובה בספר דברים נגזרת משלב מפותח יותר של העם, עת הוא במעמד של ישות, לה ניתנת הארץ, והיא נוטלת אחריות לקיים מערכת חיים של יחיד וחברה ולהגן עליה. בניגוד לספר במדבר בו הנושא הוא ענישת הרוצח, ובמובן זה מסתפק הכתוב לתאר את עצם קיומן של שלוש ערים, בספר דברים הנושא הוא ההגנה על רוצח שהוא חף מפשע, ובו מוסיף הכתוב להגנתו את הכנת הדרך ואת שילושו של גבול הארץ.

דומה שכן תתפרש הפתיחה לפרשייה בדברים המתארת את הכרתת הגויים ואת מעבר הריבונות: בנקודת מוצא הארץ היא ארצם, וכמו מצביע הכתוב על כך שלא מובנת מאליה היא העובדה שאתם יושבים בה. כך ביחס לארץ,

⁸ לעיר אין שם או מעמד קטגורי, בשונה מספר במדבר בו היא נקראת 'עיר מקלט'. דומה ששם זה מצביע על מעמדה הקטגורי של עיר העשויה לקלוט אדם שנגזר עליו להיות נרדף. בספר דברים תפקידה הוא אנושי, להציל, לא כעונש קטגורי.

9 "וְהָיָה אֵלֶּה לָכֶם לְחֻקַּת מִשְׁפָּט לְדִרְתֵּיכֶם בְּכָל מוֹשְׁבֵי תֵיכֶם" (במדבר ל"ה, כ"ט).

לאחריות שהוא נוטל על המציאות. כאן הנושא אינו נוכחות א-להים, אלא להיפך - אחריות העם לקיים מערכת חיים כמו גם מערכת צדק ומשפט. תחת כותרת זו, מתייחסת האחריות לחיי כלל החברה, ועד הרוצח - שכאשר הוא חף מפשע, החברה חייבת להירתם ולהגן על חייו.

דבר הקיום הכפול של שתי הפרשיות, מעמיד שני מוקדים המשלימים זה את זה: חובה לקיים משפט בארץ, ולצדה - חובה לקיים חברה וחיים אנושיים אחראיים מדויקים וצודקים גם יחד.

* ***** *

* כל הזכויות שמורות לשיבת הר עציון ולרב שמעון קליין, תשע"ד *

* עורך: חננאל רוס *

* ***** *

* בית המדרש הווירטואלי *

* מיסודו של *

* The Israel Koschitzky Virtual Beit Midrash *

* האתר בעברית: <http://www.etzion.org.il/vbm> *

* האתר באנגלית: <http://www.vbm-torah.org> *

* משרדי בית המדרש הווירטואלי: 02-9937300 שלוחה 5 *

* דוא"ל: office@etzion.org.il *

* לביטול רישום לשיעור: *

* <http://etzion.org.il/vbm/unsubscribe.php> *

* ***** *